

Ներսեսը, Հայաստանի բյուզանդական ղորքի հրամանատարն էր Հովհան Մյուստակոնը, իսկ հայ նախարարական զորազնդերինը, որոնց քանակը հասնում էր 15.000 զինվորի, Մուշեղ Մամիկոնյանը, նրա հետ էին անվանի զորավար Սմբատ Բաղրատունին («Բազմահաղթը») և Սասունի խոթեցի իշխանը⁵⁸, Կայսեր ուղարկած օգնական զորքերի ընդհանուր թիվը, ըստ հույն և արաբ պատմիչների, կազմում էր 60.000, իսկ Վահրամ Չուբինի՝ 40.000⁵⁹։

Վահրամ Չուբինն այդ ժամանակ նախարարական զորազնդերին բյուզանդացիներից անջատելու և իրեն դաշնակից դարձնելու նպատակով Մուշեղ Մամիկոնյանին և նրա հետ Լոռի նախարարներին խոստանում է իր հաղթանակի դեպքում վերականգնել Հայոց թագավորությունն իր նախկին սահմաններում⁶⁰։ Հայ զորականները վճռականորեն մերժում են առաջարկը։ Ասորւպատականում տեղի ունեցած ճակատամարտում Վահրամ Չուբինի զորքը ջախջախվում է, իսկ ինքը փախուստի է դիմում, սակայն շուտով սպանվում է։ Խոսորով Բ Փարվեզը (590—628), վերահաստատվելով գահին, ճոխ պարգևներով վարձահատույց է լինում բյուզանդական ու հայկական զորքերին։

3. 591 թ. ՊԱՐՍԱԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

591 թ. Մորիկ կայսեր և Խոսորով Բ-ի միջև կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որով վերջ է տրվում պարսկաբյուզանդական 20-ամյա պատերազմին։ Հայաստանում գծվում է երկու տերությունների նոր սահմանագիծ, որը որոշվում է շնորհիվ Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցի»։ Հաշտության կնքման և նոր սահմանագծի հաստատման հարցը, ինչպես երևում է, քննարկվել է երկու անգամ. ա) Բյուզանդիայում Խոսորով Բ-ի գտնվելու ժամանակ տեղի ունեցած նախնական բանակցություններում. բ) Պարսկաստանում գահին նոր վերահաստատվելուց անմիջապես հետո վերջնականապես կնքված հաշտության պայմանագրով։

Խոսորովի առաջին նամակում (որ դեսպանությամբ ուղարկվել է բյուզանդական կայսեր Կիրիկսիոն քաղաքից), ոչ մի խոսք չկա հողային խնդրի վերաբերյալ, այն պարզ մի խնդրագիր է կայսրին՝ իրեն օգնելու գահին վերահաստատվելու համար, ինչպես հայրը որդուն։ Հիերապոլսից ուղարկված երկրորդ դեսպանությունը կայսեր և պալատականների առաջ արտասանած իր ճառում ցույց տվեց, թե Պարսկաստանը բյուզանդական օգնության դիմաց ինչ հողային զիջումներ է կատարելու Արևելքում, ինչպես և Հայաստանում։ «Մենք, — ասում է երկրորդ դեսպանության ներկայացուցիչը, — կվերադարձնենք ձեր Մարտիրոսպոլիսը, անվճար կզիջենք Դարան, խոր գերեզմանում մենք կթաղենք պատերազմը, առանց որևէ հատուցման կհամաձայնենք հաշտության, կհրաժարվենք Հայաստանից, որի պատճառով պատերազմը հասավ մարդկանց վշտացնելու այդպիսի ուժի»⁶¹։ Թե ինչ էին խոստանում զիջել մարդկանական

⁵⁸ Մ. Չամչյան, նշվ. աշխ., էջ 297։ Հայկական գնդերի պատկերավոր նկարագիրը տե՛ս Սևրեոս, էջ 77։

⁵⁹ Н. Пигулевская, Византия и Иран..., стр. 163.

⁶⁰ Սևրեոս, էջ 77—78։ Հմմտ՝ Թովմա Արծրունի, էջ 150։

⁶¹ Theophil, Simocatta, էջ 113։

Հայաստանից, հանվանն նշվում է կայսրին ուղարկած խոսքովի պաշտոնական գրության մեջ, որի մասին հաղորդում է Սեբեոսը: Խոսքովը, կայսրից խնդրվող օգնության փոխարեն խոստանում էր կայսրությանը զինել Ասորեստանի կողմերը, մինչև Մծբին քաղաքը և Տանուտիրական իշխանության ներքո գտնվող Հայոց երկիրը «մինչև Այրարատ և Դվին քաղաքը, և մինչև Բզնունյաց ծովի կղզի և Առեստավանը. և Վրաց աշխարհի մեծ մասը, մինչև Տփղիս քաղաքը»⁶², Մարզպանական Հայաստանի մեծ մասն անցնելու էր բյուզանդական տիրապետության տակ:

Մարզպանական Հայաստանում պարսիկների տերիտորիալ զիջումները կայսրությանն ավելի որոշակի են դառնում 591 թ. կնքված պայմանագրով: Այդ մասին դժբախտաբար աղբյուրների տեղեկություններն աղքատիկ են և ընդհանուր: Ըստ Narratio de rebus Armeniae գրության անանուն հեղինակի (VII դ.) խոսքովը «ամբողջ Հայաստանը մինչև Դվին տվեց Մավրիկիոս կայսեր»⁶³: Խոսքովը հաստատվելով գահին, ասում է Սեբեոսը, «կատարեց կայսրին տված խոստումը: Նա կայսրությանը հանձնեց ողջ Արուստանը (մինչև Մծբին) և Հայոց երկիրը, որն իր իշխանության տակ էր. Տանուտիրական տունը»⁶⁴ մինչև Հրաղղան գետը, Կոտեից գավառը մինչև Գառնի ավանը և Բզնունյաց ծովի ափը, նաև Առեստավանը և Կոգովիտ գավառը, մինչև Հացյուն ու Մակու: Սեբեոսն ասում է, որ «կողմն վասպուրական զնդին» Պարսից արքայի ծառայությանն էր և հայոց նախարարների մեծ մասը հույների բաժնում էին, իսկ պարսիկների բաժնում դրանք փոքր թիվ էին կազմում: Խոսքովը զիջեց նաև Վրաց աշխարհի մեծ մասը՝ մինչև Տփղիս քաղաքը»⁶⁵:

Սեբեոսի մոտ խոսքովի նախնական հողային խոստումների թվարկման և հետագա հանձնման մեջ, ինչպես երևում է, կար տարբերություն, բայց Պարսից արքան հիմնականում կատարել է խոստացածը: Նոր սահմանագծի վերաբերյալ Սեբեոսի տեքստում կան անճշտություններ: Նոր սահմանը կազմել է ոչ թե Հրազդանը, այլ ըստ մյուս աղբյուրների հավաստի տեղեկության, նրանից արևելք գտնվող Ազատ գետը⁶⁶: Սակայն սահմանագիծը անցնում է Հրազդանի և Սևանա լճի միջև:

62 Սեբեոս, էջ 84, հմմտ. Թովմա Արծրունի, էջ 148.

63 ՏԵՍ «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, էջ 466.

64 Մինչև 591 թ. տանուտիրական իրավունքից օգտվող Տանուտիրական տուն, գունդ կամ երկիր կոչված տերիտորիալ միավորը բաղկացած էր Այրարատից, Տուրուբերանից (կամ Տարոնից) և Տայքից (H. ADOHAY, նշվ. աշխ., էջ 131, 133—134): Հայաստանի նոր բաժանումից հետո Այրարատը, Տուրուբերանը և Տայքը կազմում են վարչական առանձին միավորներ:

65 Սեբեոս, էջ 84, հմմտ. Թովմա Արծրունի, էջ 152: Վարդան Արևելցի, էջ 83, Սեբեոսի բնադրում կան փոքրիկ վրդպակներ, որոնք հեշտությամբ կարելի է սրբագրել և ուղղել (Չ. Հիփքման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 44):

66 Հովհաննես Դրասխանակետցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 67—68, 73, Narratio de rebus Armeniae, էջ 467: Հմմտ. Արսեն Սափարացի, էջ 43: Սեբեոսի կողմից Գառնիի, որպես նոր սահմանային բնակավայրի հիշատակումը ևս ցույց է տալիս, որ սահմանը կազմել է Ազատ գետը, որովհետև Գառնիի բերդը, ինչպես հայտնի է, գտնվում է այդ գետի աջ ափին, իսկ ինքը՝ Գառնին, մտել է ոչ թե Կոտայքի, այլ նրանից արևելք գտնված Ոստան Հայոց գավառի մեջ: Սեբեոսի «Մինչև Գառնի» դարձվածքից պետք է հետևեցնել, որ Գառնին չէր անցել Բյուզանդիային, իսկ քանի որ այն գտնվում է Ազատ գետի աջ ափին, նշանակում է այդ գետն իր վերին հոսանքում պարսկաբյուզանդական սահման չի կազմել: Ջիշտ նշված է, որ Սեբեոսի մոտ «ցածր» (մինչև) նախդիրով հիշատակված բնակավայրերը (Գառնի, Առեստ, Հացյուն,

Այդպիսով նոր սահմանագծի հյուսիսում սահման պետք է ընդունել ոչ թե Հրազդանը, այլ Ազատ գետը և սրա վերին հոսանքի աջ ափին գտնվող Գառնի ավանը։ Կոտայք գավառը դարձել է բյուզանդական, իսկ Ոստան Հայոց գավառը մնացել պարսկական։ Դրանցից հարավ, ըստ Սեբեոսի, Բյուզանդիային էլ անցել Կոգովիտ գավառը և մինչև Վանա լիճը սահմանային կետեր էին Հացյունը⁶⁷, Մակուն և Առեստ ավանը, որոնք մնացել էին պարսիկներին։ Մակուն գտնվում էր Կոգովիտից հարավ-արևելք ընկած Արտազի (այժմյան՝ Մակու շրջան) արևմտյան մասում, որը Վասպուրականի գավառներից էր և մնացել էր պարսիկներին։ Նոր սահմանագիծն այնուհետև անցնում է Առեստ ավանով մինչև Ընձաքիսար լեռը, Վանա լճի արևելյան մասը թողնելով Պարսկաստանին։ Նրանից հյուսիս գտնվող գավառները (Տարոն, Բզնունիք, Խոռ-խորունիք, Հարք, Ապահունիք և այլն) կազմեցին նոր՝ Տուրուքերան անունով վարչատնտեսական միավորը և Այրարատի արևմտյան մեծ մասի հետ անցան Բյուզանդիայի տիրապետության տակ⁶⁸։ Վասպուրականը և Մոկքը մնացին Պարսկաստանին։ Աղբյուրների տեղեկությամբ պարսկաբյուզանդական նոր սահմանագիծը Հայաստանում ընդհատվում էր Ընձաքիսար (կամ Կապուտ կող) լեռով, որը գտնվում էր Վասպուրականում՝ Վանա լճի հարավարևմտյան ափին։ Աղձնիքը ևս 591 թ. պայմանագրով անցել է Բյուզանդիային⁶⁹։

Հայաստանի հետ նաև Վրաց աշխարհը բաժանվել էր Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև. այստեղ սահմանն անցնում էր Տփղիսի վրայով⁷⁰։ Խոսքով Բ Փարվեզը, զիջելով Բյուզանդիային Հայաստանի, Վրաց աշխարհի և հյուսիսային Միջագետքի մեծ մասը, այնուամենայնիվ, նշված երկրների ամենակարևոր ռազմաստրատեգիական և տնտեսական նշանակություն ունեցող կետերը թողել է սասանյան աշխարհակալության սահմաններում։ Սկսած հյուսիսից, Բյուզանդիային անցել է Վրաց աշխարհը, առանց Ալանաց դռների և ռազմավիրական ճանապարհի (Արագվի գետի հովտում) և Վրաց բղեշի ոստանի։ Հայաստանից կայսրությանն անցել է «Երկիր տանուտիրական գրնդին» կոչված տարածքը, այն է՝ Այրարատ նահանգը՝ առանց Դվինի ոստանի (Ոստան Հայոց գավառը), Տուրուքերան, Տայք և Աղձնիք նահանգները։ Մարզպանական Հայաստանից Սասանյան Իրանին մնում էին միայն վերոհիշյալ Դվինի ոստանը (որտեղ գտնվում էր Հայոց մարզպանի նստավայրը) և Վասպուրականի ու Մոկքի նահանգները։ Սասանյան Իրանին ենթակա այս մասը այնուհետև կոչվեց «Կոդմն վասպուրական գնդի»։ Բացի այդ, այս երկրամասից արևելք գտնվում էր 571 թ. մարզպանական Հայաստանից անջատված Սյունիքը, որն Արցախի հետ միասին ժամանակավորապես դարձել էր առան-

Մակու) շին անցել Բյուզանդիային, այլ մնացել են պարսիկների ձեռքում (Չ. Հիւրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 45)։

67 Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 62։

68 Կ. Ժոհան, նշվ. աշխ., էջ 230—235։

69 Չ. Հիւրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 46։

Ս. Ս. Երեմյանը, ղեկավարվելով Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցի» տվյալներով, լրիվ պարզել է 591 թ. սահմանագիծը։

ձին վարչական միավոր՝ «Սիւնիք» կամ «Սիսական» անունով⁷⁰, Մազիստրոսի նստավայրը Մավրիկիոսը փոխադրեց Շիրակաշատ ավանը, որն այնուհետև կոչվեց Մավրիկապոլիս (այժմ՝ Մավրակ)⁷¹:

4. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄՈՐԻԿ ԿԱՅՍԵՐ ՕՐՈՔ

Հայաստանի նոր բաժանման ժամանակ նրա արևմտյան մասում իշխում էր բյուզանդական կարգը, իսկ նոր նվաճվածում՝ նախարարականը: Կայսրությունը ձգտում էր Հայաստանի նոր նվաճած ընդարձակ հատվածում ևս իրականացնել բյուզանդական վարչական բաժանում, որին Մորիկ Կայսրը ձեռնամուխ է լինում Պարսկաստանի հետ պայմանագիր կնքելուց անմիջապես հետո: Այդ մասին մանրամասն տեղեկություն է տալիս Հովհաննես Դրասխանակերտցին⁷²: Վերջինիս այս վկայությունը նոր վարչական բաժանման մասին աղբյուրների շարքում գրեթե միակն է⁷³, որի վերաբերյալ, սակայն, պատմագրության մեջ կատարվել են լուրջ և հիմնավոր դիտողություններ ու վերապահումներ, մատնացույց են արվել անճշտություններ ու սխալներ: Մորիկ կայսեր կողմից Առաջին Հայքը Երկրորդ Հայք վերանվանելու մասին պատմիչի տեղեկությունը համապատասխանում է «Աշխարհացոյցի» տեղեկության: Գոյություն ունեցող գրականության մեջ չեն հասկացվել այս փաստերը և համարել են, որ այն շփոթված է Հուստինիանոսի ռեֆորմների հետ⁷⁴: Ս. Տ. Երեմյանի ուսումնասիրությունները պատմաքարտեզագրական մեթոդով ցույց են տալիս Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունների ճշտությունը: Նրանք ստուգվում են Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցի» տվյալներով, ինչպես նաև մոտ 600 թ. գրված Դևորդ Կիպրացու աշխատությունով⁷⁵:

Ժիշտ պիտի համարել նաև Դրասխանակերտցու այն վկայությունը, որ Երրորդ Հայքը՝ Մելիտենե կենտրոնով Մորիկ կայսրը վերանվանել է Առաջին Հայք, իսկ Երկրորդ Հայքը՝ Սեբաստիա կենտրոնով՝ Երրորդ Հայք: Հուստինիանոս Ա-ի ժամանակ կազմակերպված Առաջին Հայք պրովինցիան Մորիկ կայսրը բաժանում է երկու մասի: Հյուսիսային ծովափնյա մասը Տրապիզոն կենտրոնով անվանել է «Մասն Մեծ Հայոց»; իսկ նրանից հարավ գտնվող Կարինի երկիրը՝ «Մեծ մասն մեծ Հայոց», կենտրոն ունենալով Կարին-Թեոդոսուպոլիս քաղաքը: Այս «Եսլարքին» կամ պրովինցիան ճշտվել համապատասխանում է «Աշխարհացոյցի» «Բարձր Հայք» նահանգին:

70 С. Т. Еремян, Армения в VI—VII вв. в кн. «Очерки истории СССР, III—IX вв.», М., 1958, стр. 225. 591 թ. սահմանադիր նշված է Ս. Տ. Երեմյանի կազմած հետևյալ քարտեզներում՝ «Հայաստանը V—VII դդ.» (Ս. Տ. Երեմյան), Византийско-иранская граница IV—VI вв. Атлас истории средних веков. Второе изд. ГИИ, М., 1956, с. 5, карта 5а (Государства Закавказья в IV—VII вв.). Атлас истории СССР, ч. I. М., 1948, с. 5, карта 56):

71 С. Т. Еремян, Армения в VI—VII вв., նշված գրքում:

72 Յովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 67—69:

73 Այս նույն հատվածը գրեթե կրկնում է Վարդան վարդապետը. տե՛ս նրա՝ «Հաւաքումն պատմութեան», Վենետիկ, 1862, էջ 59:

74 Տե՛ս Ն. Գեյցեր, Սկզբնաւորութիւնք բիւզանդական բանակաթէմերու դրութեան, Վիեննա, 1903, էջ 19—20: Ն. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, 1907, էջ 49: Н. Адоку, նշվ. աշխ., էջ 66:

75 Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani, ed H. Gelzer, Lipsiae, 1893.